

К.С. Півавар (Віцебск)

## КРЫТЭРЫІ ВЫЛУЧЭННЯ КЛЮЧАВЫХ КАНЦЭПТАЎ У БЕЛАРУСКАЙ МОЎНАЙ ПРАСТОРЫ

Вывучэнне ключавых канцэптаў асобных лінгвакультур – сродак пранікнення ў ментальнасць народа, разумення культурных асаблівасцей, норм і правіл паводзін у пэўным соцыуме. У ключавых канцэптах увасоблены найважнейшыя, базавыя каштоўнасці нацыянальна-культурных супольнасцей. Абранае тэрміналагічнае абазначэнне пабудавана на вельмі ўдалай метафары (“ключы” да культуры”) і, відавочна, таму актыўна ўжываецца многімі даследчыкамі (А. Вяжбіцкая, В. Карасік, В. Маслава, М. Піменава і інш.).

Мэта артыкула: даць азначэнне тэрміну ‘ключавы канцэпт’, размежаваць яго з сінанімічнымі паняццямі; на аснове аналізу навуковай літаратуры прывесці крытэрыі вылучэння ключавых канцэптаў і прымяніць іх да беларускай моўнай прасторы.

У антрапалагічна арыентаваных накірунках лінгвістыкі існуе вялікая колькасць азначэнняў канцэпту, абагульняючы якія можна выдзеліць асноўныя прыкметы канцэпту: яго ментальную прыроду, магчымасць акумуляваць веды этнасу пра навакольную рэчаіснасць, а таксама знаходзіць выражэнне ў мове. Такім чынам, канцэпт уяўляе сабой ментальную рэпрэзентацыю ведаў чалавека пра рэчаіснасць.

Адкрытым у сучасным мовазнаўстве з’яўляецца пытанне пра колькасць канцэптаў у канцэптуальнай карціне свету. Меркаванне, што канцэптам можа стаць амаль кожнае слова (М.У. Піменава) супрацьстаіць пункту гледжання, што канцэптаў у нацыянальнай карціне свету не больш за некалькі соцень (Ю.С. Сцяпанаў, С.Р. Варкачоў). Аднак большасць даследчыкаў выдзяляе набор ключавых канцэптаў у канцэптуальнай карціне свету нацый.

Ключавы канцэпт – гэта агульнакультурныя знакавыя паняцце, асабліва важныя і паказальныя для асобна ўзятай супольнасці. Некаторыя ключавыя канцэпты могуць аналізавацца як цэнтральныя кропкі, вакол якіх арганізаваны цэлыя галіны культуры. Сінанімічным да паняцця ‘ключавы канцэпт’ з’яўляецца тэрмін ‘канстанта культуры’ – канцэпт, які з’яўляецца ў глыбокай старажытнасці і прасочваецца праз погляды сучасных носьбітаў мовы; “нейкі пастаянны прынцып культуры” (Ю.С. Сцяпанаў, С.Г. Праскурын). У азначэнні падкрэсліваецца архаічнасць канстантаў культуры, аднак ключавым канцэптам культуры можа стаць і адносна “новае” паняцце. Напрыклад, практыцы вырошчвання бульбы на землях Беларусі некалькі стагоддзяў, аднак папулярнасць гэтай расліны відавочная, што прасочваецца ў наяўнасці крылатых выразаў *Бульба – другі хлеб*, мностве назваў страў з бульбы (*дранікі, клёцкі, камы*,

калдуны, бабка – многія з прыведзеных лексем з’яўляюцца безэквівалентнымі ў дачыненні да іншых моў), шматлікіх вершаў беларускіх пісьменнікаў пра бульбу (Р. Барадулін “Чышчу бульбу”, “Паляць бульбоўнік”, С. Законнікаў “Капаюць бульбу землякі”, П. Панчанка “Бульба”), нават мянушка беларуса – бульбаш – ператварылася ў нацыянальны брэнд.

На сённяшні дзень пытанне метадыкі выяўлення найбольш важных ключавых канцэптаў культуры таго ці іншага этнасу недастаткова распрацавана. Даволі часта даследчыкі абапіраюцца на ўласную інтуіцыю пры ўстанаўленні важнасці таго ці іншага канцэпту для пэўнай культуры. А. Вяжбіцкая заўважае, што не існуе аніякай аб’ектыўнай працэдуры, якая б дазволіла лагічным шляхам вызначыць набор ключавых канцэптаў культуры. У сувязі з гэтым яна прапаноўвае даследчыкам абапірацца на шэраг фактараў, у першую чаргу “культурную распрацаванасць”, пад якой А. Вяжбіцкая разумее лексічную распрацаванасць якой-небудзь галіны, прадстаўленасць яе ў слоўніку [2, с. 28–30]. Другім індыкатарам ключавой ролі канцэпту з’яўляецца яго частае фігураванне ў паўсядзённым маўленні, а таксама (у якасці тэмы) у народнай і “высокай” літаратуры [2, с. 27–37].

Дж. Лакоф да ліку фундаментальных адносіць канцэпты, звязаныя з іншымі канцэптамі канцэптуальнай сістэмы і вызначаюць іх арганізацыю, напрыклад, канцэпты прасторы і часу. У сувязі з гэтым дадзеныя канцэпты звычайна становяцца часткай граматыкі мовы [4, с. 308].

Апісваючы ключавыя ідэі рускай моўнай карціны свету, Г.А. Залізнік, А.Д. Шмялёў, І.Б. Лявонціна фармулююць наступныя крытэрыі іх вылучэння: “Тое, што пэўная ідэя з’яўляецца для дадзенай мовы ключавой, пацвярджаецца, з аднаго боку, тым, што гэтая ідэя паўтараецца ў значэнні іншых слоў і выразаў, а таксама часам сінтаксічных канструкцый і нават словаўтваральных мадэлей, а з другога боку, тым, што менавіта гэтыя словы горш за іншыя перакладаюцца на замежныя мовы [3, с. 10].

На думку В.А. Маславай, да ключавых канцэптаў культуры адносяцца такія абстрактныя імёны, як “Сумленне, Лёс, Воля, Доля, Грэх, Закон, Свабода, Інтэлігенцыя, Радзіма і пад.” [5, с. 137].

Ключавымі канцэптамі культуры мы называем абумоўленыя ёю ядзерныя адзінкі карціны свету, якія валодаюць асаблівай значнасцю як для пэўнай моўнай асобы, так і для лінгвакультурнай супольнасці ў цэлым. Пры вызначэнні канцэпту як ключавага намі ўлічваецца шэраг прымет:

1) высокая частотнасць ключавых слоў, якія актуалізуюць сэнсы ключавага канцэпту. Маюцца на ўвазе не толькі дадзеныя частотных слоўнікаў (зразумела, самымі частотнымі лексемамі будуць службовыя часціны мовы, хоць роля такіх слоўнікаў у вылучэнні ключавых слоў вялікая), але і паўтаральнасць пэўных паняццяў у розных відах дыскурсу: мастацкі, публіцыстычны, навуковы. Так, на старонках газет і часопісаў, мастацкай літаратуры, у асобнай галіне ведаў – беларусазнаўстве –

апісваецца нацыянальны характар беларусаў, паходжанне, воблік, культура. Несумненна, канцэпт *народ* адносіцца да ліку ключавых у беларускай моўнай прасторы.

2) намінатыўна-марфалагічная дробнасць канцэптаў. Напрыклад, пры вызначэнні намінатыўнага поля канцэпту Радзіма намі вылучана больш за дзясятка лексем-рэпрэзентатараў: *Радзіма, Беларусь, Белая Русь, Айчына, Бацькаўшчына, наша краіна, родная зямля, дзяржава, родны куток, зямля бацькоў (продкаў), мілы кут маіх дзядоў, межы родныя, наша ціхая старонка, Літва-Беларусь, родная прадзедава мяжа, маці наша* і інш.

3) здольнасць фарміраваць фразеалагічныя гнёзды; шырокае выкарыстанне ў складзе прыказак і прымавак. Інфармацыю пра тое, якім сферам аддаецца перавага ў той ці іншай моўнай прасторы, можна атрымаць з ідэаграфічнага слоўніка. Л.Г. Бабенка, якая займаецца ідэаграфічным апісаннем лексікі рускай мовы, разглядае такі спосаб найважнейшым у вылучэнні ключавых канцэптаў мовы [1].

4) выкарыстанне ў прэцэдэнтных тэкстах культуры – тэкстах, якія з’яўляюцца найбольш значнымі для культуры. У асобным даследаванні намі выдзелена і апісана дзевяць ключавых канцэптаў беларускай літаратуры: *Радзіма, народ, воля, мова, сям’я, час, прастора, каханне, шчасце*. З упэўненасцю можам аднесці іх да ліку ключавых у беларускай моўнай прасторы ў цэлым.

5) наяўнасць у ключавых слоў своеасаблівых канцэптуальных значэнняў, звязаных з адлюстраваннем светаўспрыняцця і светапогляду нацыі. Напрыклад, пры апісанні канцэпту *шчасце* дадаткова трэба патлумачыць змест лексемы *папараць-кветка* або які дадатковы сэнс мае рэпрэзентант канцэпту сям’я *бацькоўская буслянка*.

Абапіраючыся на вышэйпрыведзеныя крытэрыі, вылучым наступныя тры групы ключавых канцэптаў беларускай моўнай прасторы.

Да першай групы адносяцца фундаментальныя агульначалавечыя канцэпты, якія валодаюць экзистэнцыяльнай значнасцю як для адной асобы, так і для чалавечых супольнасцей у цэлым. Да такіх канцэптаў у першую чаргу трэба аднесці канцэпты *час* і *прастора, лік, смерць* і інш. Прысутнасць дадзеных канцэптаў ва ўсіх культурах свету забяспечвае магчымасць узаемаразумення паміж народамі. Г. Вяжбіцкая уключае дадзеныя канцэпты ў спіс універсальных першасных сэнсаў [2, с. 53].

Другую групу ўтвараюць канцэпты, якія існуюць ва ўсіх або большасці культур, але з’яўляюцца асабліва значнымі для канкрэтнай дадзенай культуры. Напрыклад, канцэпты *мова* і *воля* ў нацыянальнай карціне свету беларусаў актуальныя з прычыны цяжкага і доўгага шляху беларусаў да незалежнасці, права гаварыць на роднай мове. Магчыма, кожны народ зазнаў, *але беларускі народ, не па сваёй волі задзейнічаны ў шматлікія войны, мемарызаваў*.

Да трэцяй групы адносяцца этнаспецыфічныя, унікальныя канцэпты дадзенай культуры. Цяжкасць перакладу лексічных рэпрэзэнтантаў падобных канцэптаў на іншыя мовы з’яўляецца, напэўна, асноўным крытэрыем іх выдзялення. На нашу думку, у беларускай моўнай прасторы такімі канцэптамі могуць выступіць *талака*, *хата*. Агульнапрызнана, што існуюць спецыфічныя для пэўных культур паняцці, напрыклад, А. Вязбіцкая вылучае для нямецкай культуры як ключавое слова пунктуальнасць, для рускай – душа, сум (рус. – тоска), лёс (рус. – судьба) [2]. Для амерыканскай культуры такім паняццем можа выступаць прыватнасць (англ. – privacy) і інш. Пры апісанні беларускай ментальнасці на аснове мастацкай літаратуры нацыянальна спецыфічнымі рысамі сярод іншых мы вылучылі лагоднасць, пакорлівасць, ціхмянасць, дабрадушнасць, згаворлівасць, рахманасць, чым пацвердзілі меркаванні шматлікіх этнолагаў (Э. Дубянецкі, Л. Лыч і інш). З гэтага вынікае, што *рахманасць* – нацыянальна спецыфічны канцэпт, варты асобнага даследавання не толькі ў мастацкіх тэкстах, але і ў масавай культуры (асабліва ў анекдотах пра беларусаў).

Такім чынам, ключавымі канцэптамі становяцца толькі тыя з’явы рэчаіснасці, якія актуальныя і каштоўныя для дадзенай культуры, маюць вялікую колькасць моўных адзінак для сваёй фіксацыі, з’яўляюцца тэмай прыказак і прымавак, паэтычных і празаічных тэкстаў. Яны з’яўляюцца свайго роду знакамі, эмблемамі, паказваюць на сітуацыю, веды.

#### Літаратура

1. Бабенко, Л.Г. Идеографическое описание русской лексики как способ выявления базовых категорий и ключевых концептов / Л.Г. Бабенко / Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.philol.msu.ru/~rlc2007/pdf/16.pdf> Дата доступа: 15.07.2015.
2. Вежбицкая, А. Понимание культур через посредство ключевых слов / А. Вежбицкая. – Москва: Языки славянской культуры, 2001. – 287 с.
3. Зализняк, А.А. Ключевые идеи русской языковой картины мира / А.А. Зализняк, И.Б. Левонтина, А.Д. Шмелев. – Москва: Языки славянской культуры, 2005. – 525 с.
4. Лакофф, Дж. Женщины, огонь и опасные вещи. Что категории языка говорят нам о мышлении. – Москва: Языки славянской культуры, 2004. – 792 с.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология : учеб. пособие / В.А. Маслова. – Москва: Academia, 2001. – 208 с.
6. Півавар, К. “Сын герояў і багоў”: канцэпт *народ* у мове беларускай літаратуры / К. Півавар // Роднае слова. – 2014. – № 8. – С. 34–38.